

Олексій ЯСЬ

**Компаративні історії:
інструментальні можливості,
порівняльні перспективи
та пізнавальні ліміти**

АНАЛІТИЧНА ЗАПИСКА

Національна академія наук України
Інститут історії України

Олексій ЯСЬ

**Компаративні історії:
інструментальні можливості,
порівняльні перспективи
та пізнавальні ліміти**

АНАЛІТИЧНА ЗАПИСКА

Київ — 2023

Аналітична записка підготовлена у межах виконання науково-дослідної роботи «Компаративні історії. Порівняльні образи минувшини та типи українських істориків у світлі життєвих сценаріїв, фахових кар'єр і дослідницьких стратегій», яка виконувалася у відділі української історіографії Інституту історії України Національної академії наук України протягом 2021–2023 рр.

Ясь О.

Компаративні історії: інструментальні можливості, порівняльні перспективи та пізнавальні ліміти: Аналітична записка. Київ: НАН України. Ін-т історії України, 2023. 50 с.

Висвітлюється походження порівняльного інструментарію та його вживання на культурних обширах історієписання. Наголошується, що порівняльні стратегії та практики класичної історіографії здебільшого спираліся на еволюційно-стадіальні підоснови конструювання минувшини, зокрема наслідували пізнавальні взірці природознавства. Розглядається роль романтичної парадигми соціогуманітарного знання XIX ст., яка призвела до конституювання порівняльного мовознавства, порівняльної міфології та порівняльного літературознавства. Показується, що неklasичне історієписання суттєво урізноманітніло і специфікувало порівняльні практики й алгоритми. З'ясовується, що компаративні складові відігравали важливу роль у масштабних концептуалізаціях, зокрема морфології всесвітньої історії, теоріях цивілізацій і світу-системи, довготривалих, середньотривалих і короткотривалих структур історичного часу, міжпросторових і міжчасових зіставлень. Підкреслюється, що на теренах неklasичної науки шириться міжкультурна компаративістика, котра дошукується релевантних етнологічних, антропологічних, культурологічних контекстів і сфер порівнянь. Зазначається, що доба глобалізму, мультикультурності й постмодерністських новацій причинилася до кардинальних метаморфоз історичної компаративістики, пов'язаних із епістемологічним релятивізмом і сприйняттям минувшини й сучасності у світлі глобальних ретроспектив і перспектив. Обстоюється думка, що новочасні компаративні студії генерують різноманітні пізнавальні можливості для оновлення й розширення наукових уявлень про національну і світову минувшину, передусім дозволяють віднайти інші площини для розробки старої проблематики. Відзначається, що попри численні переваги й інструментальні можливості компаративна історія не може заступити / замінити традиційну чи подієву історію.

ЗМІСТ

Вступ	5
I. Порівняльний метод у дослідницькому інструментарії класичної історіографії	7
II. Компаративні стратегії та практики некласичного історієписання	18
III. Сучасна історична компаративістика: тенденції й перспективи	33
Висновки	39
Бібліографія	43

ВСТУП

Порівняння належить до найпоширеніших мисленневих операцій людини. Констатація схожості чи подібності подій, явищ, процесів, фактів, країн, земель, народів, визначних особистостей зі світу минувшини й тодішньої сучасності посідала чільне місце ще в античному історієписанні. Складніше було з виявленням відмінностей, а тим паче з окресленням й усвідомленням різниці між порівнювальними подіями, процесами, землями та народами.

Певна річ, тогочасні порівняльні процедури визначалися культурними, соціальними, політичними передумовами та контекстами буття, а значною мірою — авторським досвідом і світосприйняттям. Приміром, Геродот — славнозвісний батько західної історіографії порівнював закони, державний устрій, звичаї й традиції, які побутували серед відомих йому народів і земель у світлі тодішніх уявлень про варварство та культуру. Зокрема, він уважав за можливе зіставляти єгипетські піраміди з давньогрецькими монументальними творіннями, або стверджував, що на берегах Понта Евксинського, за винятком скіфів, мешкають найменш освічені й культурні народи.

У широкому розумінні такі порівняння були способом співвіднести просторові відмінності різних земель, країн і народів античної ойкумени, хоч не виключали й висвітлення певних часових змін. Та останні переважно були епізодичними, позаяк часто-густо тяжіли до переказів і потрактувань міфологічної традиції.

Саме простір, а не час був визначальною площиною для порівняльних замальовок більшості античних авторів. Такі порівняльні сюжети слугували для того, аби показати розмаїте буття народів і країн. Нині подібні оповіді з певними застере-

женнями вважалися б наближеними до етнографічних і культурологічних описів.

Однак зіставлення у царині історичного часу, передусім у річищі різних епох потребувало інших мірил вартостей і створення якоїсь певної порівняльної вісі. Це яскраво простежується у порівняльних життєписах Плутарха, написаних у дусі платонічної традиції. Недаремно історичні особистості різних епох зіставлялися в одноманітному сенсі, нібито всі герої його оповідей були сучасниками автора, себто подавалися поза контекстами й умовами історичного часу.

Відсутність адекватної порівняльної вісі давалася взнаки і пізніше, особливо на культурних обширах середньовіччя. Наприклад, знаменита біблійна концепція чотирьох царств (Вавилону, Персії, Греції й Риму) зазнавала лише кон'юнктурних переінакшень, які пристосували її до середньовічних політичних і культурних реалій. Тому вона не могла стати вихідним пунктом для висунення порівняльних запитів на культурних обширах тодішнього історієписання.

Отож французький правник і філософ XVI ст. Жан Боден нарікав на те, що не може знайти автора, котрий би порівняв колишні епохи з тодішньою сучасністю. Саме ця думка простежується у його вступних увагах до трактату «Метод легкого вивчення історії».

Та зміна уявлень про історичний час неодмінно спонукала до нових зіставлень. Скажімо, італійський поет Франческо Петрарка ще у середині XIV ст. поділяв історію на *storia antiqua* та *storia nova* (історію давню й історію нову), а між ними розміщував *темні віки* — середньовіччя.

Його погляди відображали конституювання іншої концепції історичного часу. Проте змагання й ствердження ідеї про трьох-частинний поділ минувшини — на давню, середню й нову історію тривало ще протягом кількох століть на зламі пізнього середньовіччя й ранньомодерної доби. Саме рефлексії щодо іншої концептуалізації історичного часу виплекали засади для нових порівняльних запитів.

І. ПОРІВНЯЛЬНИЙ МЕТОД У ДОСЛІДНИЦЬКОМУ ІНСТРУМЕНТАРІЇ КЛАСИЧНОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ

Народження класичного історизму, а протягом XVIII ст. — філософії історії стало поштовхом, який спонукав розглядати всесвітню минувшину з висоти перших концепцій поступу. Родоначальниками таких концептуалізацій вважають французьких інтелектуалів-просвітників, зокрема міністра фінансів за часів короля Людовіка XVI Анн Робера Жака Тюрго та його послідовника, секретаря Французької АН Жана Ніколя де Кондорсе.

У широкому сенсі теорії поступу асоціювалися з «образом драбини» та висхідним рухом по ній. Кожну зі «сходинок» пов'язували із «вищою» чи, навпаки, «нижчою» стадією розвитку суспільства. Пізніше у знаменитому есе Фрідріха фон Шіллера про всесвітню історію йшлося навіть про метод висновків за аналогією. Цей метод мав заповнити відповідні лакуни минувшини, про які бракувало надійних свідчень. Але згадане розуміння так і лишилося декларацією про пізнавальні наміри.

Ідея порівняння не прижилася у практиках пізньопросвітницьких раціоналістів, для яких минувшина поставала у вигляді або загальних і значною мірою абстрактних уявлень, або конкретних фактів, подій і відповідної добірки позитивних і негативних вислідів. Останні побутували у розрізі оціночних дихотомій, які продукували повчальний і моралізаторський сенс. Натомість мінливі й складні процеси, явища, котрі посідали проміжне місце між мікро- і макрорівнями минувшини зазвичай випадали із таких візій і концептуалізацій.

Однак думка про розміщення народів і країн на певних щаблях, рівнях, стадіях людського поступу стала першою універсальною настановою. Саме тому довкола неї можна було побудувати розлогу порівняльну вісь не тільки у межах простору, а й у світлі історичного часу, передусім на засадах просвітницької дихотомії варварство / цивілізація.

Загалом історичний час раціоналісти-просвітники уявляли як свого роду космос, рух якого складно відтворити та пояснити у всіх подробицях. Натомість їх опоненти — інтелектуалі-романтики сприймали історію як повсюдний хаос, із якого народжувалися нові явища, події, процеси. Отож поставало своєрідне змагання уявлень про історичний час — упорядкований і логічний просвітницький космос vs. романтичний хаос.

Так чи інакше, проте саме європейський романтизм перших десятиліть ХІХ ст. увів до історієписання ідею несталості історичного часу, котра пов'язувалася з буттям народного / національного духу. Йоганн-Готфрід Гердер — один із найвідоміших просвітників і zarazом преромантиків уявляв людство як арфу, на якій кожен народ є окремою струною.

Навіть більше, романтики наділяли народ морально-етичними, мистецько-естетичними якостями й антропоморфними рисами. Таке антропоморфне уподібнення дозволило романтикам порівнювати народ / націю як колективного, масового героя з великими особистостями на авансцені історії. Зокрема, Микола Костомаров у своєму історичному письмі зіставляв почування Великого гетьмана Богдана Хмельницького зі світовідчуженнями, переживаннями та настроями народної маси середини ХVІІ ст. Відтак емпатія (співпереживання), намагання проникнути до внутрішнього світу як колективного, так і персонального героїв були типовими рисами ірраціонального й інтуїтивного способу мислення романтиків.

Таким чином, ідея порівняння, зіставлення, співвіднесення мігрувала до царини духу та культури як площин історичного буття масового, колективного героя — народу / нації. Саме на підсонні романтичної парадигми соціогуманітарного й історичного знання народжуються порівняльні мовознавство, міфологія

та релігієзнавство. Німецький історик Йоганн Густав Дройзен — один із фундаторів класичної методології історії відзначав виняткове значення для істориків порівняльного мовознавства та порівняльної міфології, котрі окреслили чималі можливості для зіставлень на полі культури. Михайло Грушевський гадав, що порівняльне мовознавство дозволило відтворити культурну історію індоєвропейських народів.

Важливу роль у поширенні порівняльних практик відіграло становлення синхронного та діахронного методів. Їх фундаментом уважають швейцарського лінгвіста Фердинана де Сосюра. Первісно як діахронія, так і синхронія вживалися переважно у царині мовознавства й спиралися на ідею поділу мови та процесу мовлення. Проте поставало базове питання: що саме належить до мови, а що — до мовлення?

Для відповіді на це питання був запропонований поділ на діахронічну (історичну та порівняльну) та синхронічну (описову) лінгвістику. Цей поділ поступово перетік до інших суспільних і гуманістичних дисциплін. Не випадково на обширах історієписання доволі часто діахронний метод пов'язують із періодизацією, себто репрезентацією перебігу історичного процесу у найширшому розумінні. У метафоричному сенсі діахронію часто-густо уявляють як «вертикальний» поділ світу минувшини, тобто як плин історичних епох, періодів, етапів тощо.

Натомість синхронний метод переважно репрезентують як опис певного стану, структури та системи, себто виображують як «горизонтальний» або просторовий поділ. У широкому розумінні синхронний метод дозволив масштабувати та зіставляти певний предмет чи явище із історичними макроконтекстами. Наприклад, верства, спільнота, інституція, особа подавалися у світлі просторових, територіальних, структурних конфігурацій певного історичного періоду, етапу, доби.

Так чи інакше, проте діахронія й синхронія передбачали певні порівняльні алгоритми, хоч і під відповідним кутом зору. Передусім ці дослідницькі інструменти висували засадничі питання до історика про предметну область порівняння. Про-

цес і / або структура?! Схожість, подібність і / або відмінність, протиставлення?

Зрештою порівняльний метод посів чільне місце в дослідницькому інструментарії XIX ст. Згадки про нього рясно побутують у текстах і практиках етнографів, фольклористів, антропологів, археологів, лінгвістів, статистиків, економістів, істориків права й аграрних відносин тощо. Вплив порівняльних новацій був доволі значним і помітним, зокрема спонукав до численних авансів на ниві історичної компаративістики. Приміром, харківський історик Микола Петров ще на початку 1860-х рр. гадав, що незабаром конститується порівняльна історіографія.

Ще одним імпульсом у поширенні порівняльних запитів стала позитивістська програма пізнання. З одного боку, позитивістська парадигма знання кардинально розширила й переформатувала представлення поступу у суспільних і гуманітарних науках, яке дісталось у спадок від просвітницьких раціоналістів XVIII ст. Ба більше, у позитивістському світосприйнятті ідею вічного Бога заступила теза про т.зв. вічний Поступ, історичну еволюцію й стадіальний поділ суспільства відповідно до певного рівня суспільного розвитку.

З іншого боку, Огюст Конт як один із засновників позитивізму розглядав порівняльний метод як пріоритетний пізнавальний інструмент нової науки — соціології. До речі, О. Конт і дотепер вважається одним із батьків-засновників соціології. Відтоді порівняння соціальних і політичних систем, різних станів, верств, прошарків, спільнот, правових норм, законодавства, судочинства швидко ввійшло до сфери зацікавлень багатьох дослідників у царині гуманістичних і суспільних наук.

На перший погляд, розмах порівняльних практик упродовж XIX ст. набув неабияких масштабів. Зокрема, британський історик, професор Оксфордського університету Едуард Фрімен навіть стверджував, що порівняльний метод став найбільшим успіхом того часу.

Втім, порівняльні запити, котрі циркулювали в історієписанні були лише блідою тінню, порівняно з успіхами компаративних практик в інших науках. Передусім ідеться про ту роль, яку

відіграв порівняльний метод на теренах природознавства — від практик анатомічного зіставлення та систематики тваринного світу Жоржа Кюв'є до знаменитого еволюційного вчення Чарльза Дарвіна.

У певному сенсі варто вести мову про своєрідну «експансію» натуралістичної програми пізнання на терени гуманістики й суспільствознавства. Наприклад, один із засновників позитивізму — британський філософ і соціолог Герберт Спенсер нав'язував прямі аналогії між функціями соціального й біологічного організмів. Тож Г. Спенсера навіть називають фундатором соціального організму. Скажімо, у його текстах мозок порівнюється із урядом, дроти телеграфного зв'язку — нервовою системою, промисловість — травною системою організму і т.п.

Отже, порівняльні запити, практики й алгоритми XIX ст. значною мірою спиралися на натуралістичні взірці та природничі канони. Тому їх перенесення до соціогуманітарної сфери призвело до досить обмежених і неоднозначних результатів. Адже натуралістичні уподібнення суспільства мали доволі обмежений інструментальний потенціал, який був пов'язаний із самотнім «опором» матеріалу — суспільних процесів, явищ, фактів, метаморфоз і т.п. Останні було доволі складно потрактувати виключно у природничому дусі. Та ще більше хиби механічного копіювання порівняльних взірців виявилися на полі культури, котра вирізнялася неповторними, одиничними й особливими рисами.

Варто взяти до уваги й те, що позитивістська парадигма історієписання другої половини XIX ст., була зорієнтована на «відкриття законів» суспільного розвитку, подібно до природничих законів. Це означало, що порівняльний метод мав прислужитися у встановленні масиву одноманітної, однорідної інформації, аби її генералізувати й систематизувати для потвердження «нововідкритих суспільних законів». Навіть більше, очевидні відмінності та суперечності, котрі хоч-не-хоч поставали у сфері порівняльних запитів мали тлумачитися як окремі, принаймні нетипові випадки, що по-своєму стверджували б дію «суспільних законів».

Окрім того, спрямованість на репрезентацію еволюційного плину минувшини народу, нації, країни задля легітимациї і ствердження їхнього існування у просторі й часі спричинилася до того, що в історієписанні ширяться низка своєрідних «еволюційних історичних панорам». У річищі цього повороту до загального, еволюційного та закономірного й постав порівняльно-історичний метод.

Утім, тодішні порівняльні запити були не тільки інструментальними засобами, а й аксіологічними складовими позитивістського способу мислення, котре продукувало еволюційно-казальне мірило вартості. Така пізнавальна програма була зорієнтована на виявлення схожості соціальних й економічних форм, звичаїв, норм права, укладів життя тощо. За висловом соціолога й історика Максима Ковалевського, ці запити були скеровані на групування народів за їхнім рівнем «поступового розвитку».

Таким чином, засади порівняння спиралися на ідею еволюційної й універсальної єдності світу історії. Ця ідея продукувала тезу про генетичну взаємопов'язаність явищ і процесів відповідно до того чи іншого рівня, стадії чи етапу суспільного розвитку. Як же «працювали», точніше реалізовувалися порівняльні запити у текстах тодішніх істориків?

Найвідомішим прихильником порівняльно-історичного методу в українській історіографії ХІХ ст. був Михайло Драгоманов. Певна річ, він як історик позитивістського вишколу дотримувався еволюційно-стадіальних підоснов у компаративних практиках. Саме про це свідчать його зіставлення історії Франції та Росії як централізованих країн із монархічним устроєм і сильною й розгалуженою бюрократією. Він обстоював тезу про щонайменше чотири «критичні точки» чи відрізки зіставлення історії Росії та Франції у світлі історії конституціоналізму.

Передусім, М. Драгоманов порівнював виокремлення Франції з Каролінгського конгломерату 843 р. і Владимирсько-Московського князівства зі староруської політичної системи 1243 р. Він констатував часову різницю, точніше історичне «відставання» Московщини, котре оцінював у 400 років.

Другою порівняльною точкою зіставлення для М. Драгоманова були Генеральні штати, створені у Франції 1302 р. Тож історик зіставляв їх із Земським собором, уперше скликаним у Московщині-Росії 1550 р. Отож він тримався думки про помітне «скорочення» часової дистанції еволюційного розвою між Францією й Московщиною-Росією до 248 років.

Третім сюжетом у порівнянні М. Драгоманова стало останнє скликання обох представницьких рад: Генеральних штатів 1614 р. і земського собору 1698 р. Вислід цього зіставлення стала авторська думка про те, що історичний розрив між обома країнами «скоротився» до 84 років.

І, врешті, остання четверта точка драгоманівського порівняння була пов'язана зі спробами обмеження монархічної влади в обох країнах: за часів Фронди, а саме 1651 р. у Франції та 1730 р. у Російській імперії. Автор гадав, що ці події дають підстави для висновку про подальше «скорочення» еволюційного розриву між країнами до 79 років.

Зрештою М. Драгоманов наголошував на розбіжних темпах суспільної еволюції у кожній країні. Саме відмінність темпів історичного поступу у різних суспільствах уможлиблювала неоднакову часову тривалість стадій у розрізі позитивістських концептуалізацій. М. Драгоманов називав ці стадії / епохи «ступенями».

Проте його передбачення щодо очікуваної лібералізації суспільно-політичного життя в імперії Романових на основі порівняння історичного розвою згаданих вище країн виявилось хибним. Адже конституювання модерного аналога Земського Собору чи якогось іншого представницького органу у Російській імперії так і не відбулося!

М. Драгоманов пояснював цю метаморфозу, точніше «збій» поступового розвитку, суперечливими впливами європейської історії на російську минувшину. Він гадав, що до цього спричинився потужний соціокультурний і політичний резонанс Французької революції кінця XVIII ст., в якій російська імперська влада та придворна камарилья вбачали безпосередню загрозу для себе.

Навіть більше, за візією М. Драгоманова за доби російського імператора Миколи I відбулося сполучення «старого московсько-візантійського царизму» з «новітнім контрреволюційним диктаторством». Це поєднання паралізувало суспільно-політичний процес і викривило природний розвій конституціоналізму, який мав привести до гаданої лібералізації в імперії Романових.

Загалом порівняльні практики, сперті на еволюційно-стадальні чи поступові засади зіставлення, переважно продукували доволі обмежені й суперечливі результати. Значною мірою це пояснювалося тим, що позитивістська парадигма знання орієнтувалася на співвідношення якісних і кількісних чинників. Це яскраво демонструють компаративні висліди М. Драгоманова, котрі окреслювали еволюційний розрив у вигляді кількісного означення історичного часу за критичними відрізками чи точковими подіями, за якими зіставлялася французька й російська минувшини.

Однак порівняльні практики М. Драгоманова спиралися не тільки на позитивістські, а й інші взірці. Передусім ідеться про теорію «мандрівних сюжетів» чи «літературних запозичень», німецького сходознавця й філолога Теодора Бенфея, котрого вважають засновником порівняльного літературознавства.

Власне, концепт «мандрівна історія» (нім. *wandernde Geschichten*) вживався для позначення циклу («кола») оповідей, які переміщувалися чи запозичувалися народними / національними традиціями. Об'єднуючим елементом таких циклів здебільшого була сюжетна канва. Та часом провідну роль відігравали персонажі, побутові подробиці, культурні елементи, метаморфози світосприйняття, способи трансляції й терени циркуляції тощо.

Цей концепт уживався М. Драгомановим як своєрідна порівняльна вісь чи уявна площина, котра уможливлувала зіставлення за відповідними прикметами. Привабливість порівняльних запитів у річищі практик Т. Бенфея полягала в тому, що вона давала можливість М. Драгоманову вписати українську народну традицію у ширші європейські контексти та виміри. Недаремно він виношував задум написати історію цивілізації на українських землях із виключною увагою саме до порівняльних сюжетів.

У метафоричному сенсі порівняльне культурне «коло» (нім. *Kulturkreis*) вживалося М. Драгомановим для маркування пам'яток народної творчості у світлі міжнародних впливів і запозичень. Для нього цей концепт був інструментальним засобом, аби вирізнити універсальні й національні шари конкретної пам'ятки, а також простежити способи її запозичення та географію поширення. Проте його розумування про «культурні кола» якоюсь мірою нагадують стратегії раннього дифузійнізму, що побутували у культурній антропології кінця XIX — початку XX ст. Останні ґрунтувалися на ідеї «територіального переміщення» чи «культурної дифузії» пам'яток народної творчості.

Так чи інакше, порівняльні запити у річищі «мандрівних історій» фактично стали для М. Драгоманова способом генералізації розмаїтого фольклористичного й етнографічного матеріалу. Тому низка дослідників, зокрема М. Грушевський закидали йому необґрунтоване захоплення «індійщиною», котре генерувало передчасні висновки й узагальнення.

Зрештою М. Драгоманов розглядав порівняльний метод не лише як дослідницький інструмент. Адже він називав його «всесвітнім порівнявчим», «космополітичним порівнявчим» або «європейським порівнявчим» методом. Український мислитель репрезентував порівняльний інструментарій як засадничу ціннісну настанову на полі історичного пізнання. У певному розумінні для М. Драгоманова порівняльні практики були важливим способом вписання українства до загальної палітри проблем, контекстів і сюжетів європейської культури.

На відміну від М. Драгоманова порівняльний інструментарій зі скепсисом сприймали інші українські історики, зокрема навіть ті, хто не цурався європейських інтелектуальних і культурних впливів. Наприклад, засновник Київської документальної школи істориків Володимир Антонович із саркастичним підтекстом відгукувався про порівняльні практики, котрі називав плаванням по безбережному морю. Історик Дмитро Багалій, учень В. Антоновича гадав, що порівняльний метод призначений для виявлення послідовних форм в історії, себто акцентував увагу на генетичному зв'язку між подіями й процесами. Отже, пред-

ставники позитивістського історієписання кінця ХІХ — початку ХХ ст. зазвичай відводили порівняльному інструментарію доволі обмежені пізнавальні функції

На цьому місці варто наголосити, що навіть найзавзятіші прихильники використання порівняльного методу у царині суспільних і гуманітарних наук розуміли, що його застосування до минувшини є досить специфічним, а у багатьох аспектах — умовним. Приміром, засновник Паризької соціологічної школи Еміль Дюркгайм був переконаним адептом цього методу, зокрема розглядав його як наріжний дослідницький інструмент на полі соціології. Водночас він тримався думки, що порівняння є «непрямим експериментальним методом» у суспільних науках. У певному розумінні Е. Дюркгайм визнавав його функцію як своєрідного замітника природничих пізнавальних взірців для окреслення «законів суспільного розвитку».

На початку ХХ ст. дедалі більше істориків звертають увагу на специфіку дослідницького інструментарію у суспільних і гуманістичних науках загалом і на обширах історієписання зокрема. Скажімо, російський історик Микола Карєєв обстоював думку про вирізнення двох відмінних методів — *порівняльного-історичного* для виявлення генетичного зв'язку між фактами й *порівняльно-соціологічного* для окреслення кавзальності, себто причинно-наслідкових зв'язків.

Ці думки й рефлексії не були випадковими. Про порівняльну соціологію ще до Першої світової війни неодноразово згадував М. Грушевський. Його донька — талановита історикиня Катерина Грушевська вважала, що саме соціологія дозволяє відтворити сув'язь усіх народів і культур для «порівняних соціальних наук». У такому світлі компаративні запити на ниві соціології розглядалися не тільки як більш загальні й пояснювальні, а й як такі, що мають системне та універсальне значення. Це суттєво специфікувало застосування порівняльних практик.

Зрештою вживання порівняльного методу на обширах класичного історієписання нав'язувало звернення переважно до споріднених, однотипних, тотожних, близьких процесів, подібних явищ, схожих ситуацій, однорідних подій, гомогенних форм,

одноманітних масивів фактів тощо. У широкому сенсі саме такі риси подібності чи підстави для припущення про аналогічність і схожість у царині Кліо дозволяли сформувати більш-менш адекватну порівняльну вісь або площину, котра уможлиблювала інструментальне застосування компаративного методу.

Отож традиційне зіставлення переважно було скероване на синхронні зрізи минувшини, одноманітні процеси та відповідні відомості, котрі прагнули сполучити й організувати у вигляді певних серій фактів. Утім, ці уявлення суттєво модифікувалися чи розмивалися паростками неklasичної науки, котрі поступово, проте неухильно проступали протягом перших десятиліть ХХ ст.

II. КОМПАРАТИВНІ СТРАТЕГІЇ ТА ПРАКТИКИ НЕКЛАСИЧНОГО ІСТОРІЄПИСАННЯ

Питання про окреслення конвенційного межника між класичним і некласичним історієписанням продукує розмаїтий діапазон можливих і варіативних відповідей. Тим паче, доречно врахувати й те, що класичні та некласичні дослідницькі стратегії співіснували, перехрещувалися і взаємодіяли протягом тривалого часу, а у «знятому» (неактуальному) вигляді практично побутують і до сьогодні.

Це означає, що демаркація кордону між класичною й некласичною моделями науки є доволі умовною, особливо коли йдеться про культурні терени тієї чи іншої національної версії історієписання. Адже кожна національна історіографія має власну і в багатьох аспектах самобутню палітру домінуючих культурних орієнтирів, дослідницьких стратегій, ціннісних настанов, суспільно-політичних дороговказів, які по-різному переломлюються у межах історичного часу. Тому варто вести мову про певні пізнавальні трансформації, котрі в тому чи іншому вигляді транслювалися до практик і текстів істориків.

У світлі становлення некласичних компаративних стратегій засадничими видаються дві провідні пізнавальні метаморфози, котрі суттєво вплинули на історієписання початку ХХ ст. — неокантіанство й соціологізація історії.

Неокантіанці ввели поділ науки на два відділи — науки про природу та науки про дух (інколи культуру). За пропозицією очільника баденської школи неокантіанців Вільгельма Віндельбанда цей поділ перенесли у царину дослідницького інструментарію, завдяки якому науки поділялися за методом — номоте-

тичним (встановлення законів) й ідеографічним (опис індивідуального й одиничного).

Вповні очевидно, що історія опинилася у колі наук про дух / культуру, котра вивчалася саме ідеографічним методом. Водночас неокантіанці наголошували на апріорній природі пізнання та інструментальному розумінні й призначенні наукової термінології, передусім у суспільних і гуманістичних науках.

Соціологізація історії не тільки нав'язала ідею про цілісність і структурування суспільства, а й увагу до змагання колективних, групових та індивідуальних уявлень у межах станів, спільнот, верств, прошарків тощо. У метафоричному сенсі соціологія вивела на авансцену історії масову людину ХХ ст. і багатоманітні структури й середовища її суспільного буття

З одного боку, неокантіанство з його ідеєю апріорного, суб'єктивного, ідеалістичного й ціннісного пізнання відкидало потенціал порівняльного інструментарію на маргінесі суспільних і гуманітарних наук, особливо історії. Адже акцентувалася увага на ідеографічних — одиничних, індивідуальних, неповторних і навіть унікальних аспектах минувшини.

З другого боку, неокантіанство волею-неволею поширило інше розуміння ролі і призначення дослідницького інструментарію. Відтак термінологія стала одним із визначальних компонентів дослідницьких стратегій і zarazом неодмінною складовою науково-пізнавального процесу.

Мабуть, найяскравішим виявом і сполученням обох пізнавальних трендів — соціологізації й неокантіанства стала теорія «ідеальних типів» або «ідеальних утопій», висунута ще 1904 р. німецьким соціологом Максом Вебером. Він стверджував, що у науках про культуру (економіка, соціологія, історія, етнологія, культурологія), на відміну від наук про природу, поняття не можуть бути кінцевою метою студіювання, а лише способом упорядкування світу культури й історії.

За версією М. Вебера поняття у науках про культуру не є реальним відображенням об'єкта, а лише складним продуктом науково-дисциплінованої фантазії. Навіть більше, поняття — це «дослідницькі утопії» чи «ідеальні типи», котрі репрезентують

й упорядковуюють у несуперечливому вигляді космос мисленневих зв'язків із позиції певного вченого. Адже де-факто таких історичних об'єктів як капіталізм, феодалізм, середньовічне господарство, бюрократія, християнство не існує у «чистому вигляді».

Таким чином, провідна авторська ідея полягала в тому, аби з'ясувати рівень відхилення чи суперечності наявного фактографічного матеріалу із сконструйованим «ідеальним» або «правильним» типом, представленим у «довершеній» візії вченого. Така концептуалізація вимагала від історика чи гуманітарія неабиякої уяви, котра б сполучала різні порівняльні площини. Власне, зіставлення ставало важливим і навіть ключовим компонентом складних концептуалізацій.

Інструментальна пропозиція М. Вебера відіграла надзвичайну роль у трансформації компаративних практик і стратегій, оскільки окреслювала інші засади конструювання порівняльної вісі. Відтоді застосування порівняльних запитів стало більш універсальним, оскільки дедалі частіше сполучало як діахронні, так і синхронні складові минувшини. Крім того, М. Вебер причинився не тільки до поширення «ідеальних типів», а й інших термінів-інструментів, як-от харизма, легітимність, дух капіталізму і т.п.

Звісно, ці інструментальні новації не призвели до швидкоплинної наукової революції. Та чимало тодішніх учених у тому чи іншому вигляді усвідомлювало, що засади й критерії порівняльних запитів в історієписанні суттєво відрізняються від дослідницького інструментарію інших наук. Британський історик і філософ Робін Коллінгвуд наголошував, що одна й та ж проблема на ґрунті різних історичних епох може не мати спільної компаративної площини.

Автор ілюстрував свої роздуми у вигляді низки прикладів. Зокрема, проблема затишку у середньовічному котеджі не може бути співмірною з проблемою супокою у міських нетрях ХХ ст. Отож безпосереднє уподібнення чи зіставлення цих проблем на одному соціокультурному ґрунті породжувало об'єктивні пізнавальні сумніви.

Р. Коллінгвуд пропонував й інші приклади, як-от співвіднесення щастя селянина й мільйонера, котрі не дозволяли повною мірою застосовувати порівняльній інструментарій. Тому він категорично відкидав можливість зіставляти окреслені приклади-проблеми на прогресистській основі, тобто з перспективи еволюційно-поступових засад класичного історієписання.

Навіть більше, Р. Коллінгвуд дотримувався думки про сумнівність порівняння історичних епох із застосуванням позитивістських мірил вартості. Подібну думку він висловлював і стосовно можливості зіставлення духовних, культурних явищ, творів мистецтва, моральних канонів й етичних взірців тощо.

Проте порівняльні практики й компаративний інструментарій набувають дедалі більшого поширення протягом перших десятиліть ХХ ст. Скажімо, Марк Блок — один із засновників знаменитої французької школи «Анналів» гадав, що компаративістика у практиках історика відіграє творчу роль експерименту. Причому вислід порівняння може бути як типізуючим, так й індивідуалізуючим.

Ба більше, М. Блок у доповіді «До порівняльної історії європейських суспільств», виголошеній 1928 р. на VI Міжнародному конгресі історичних наук в Осло (Норвегія), обстоював думку, що порівняльний метод може стати запорукою успішного розвою історичної науки.

Зрештою М. Блок вирізняв два види порівнянь. По-перше, зіставлення віддалені у часі та просторі, котрі він уважав можливими, проте до їх результатів ставився з очевидною обережністю і навіть скепсисом. По-друге, порівняння суспільств і країн близьких у часі й просторі, особливо тих, які інтенсивно взаємодіють між собою протягом певного періоду. На його думку, такі порівняння мають убезпечити дослідника від невинуватої оцінки значення й ролі конкретних фактів або подій у світлі історії виключно однієї країни чи народу.

Приміром, М. Блок у класичній студії про феодальне суспільство висловлював думку, що певні види економічної діяльності приблизно в однакових формах можна віднайти у дуже різних цивілізаціях. Навіть більше, він припускав, що якісь циві-

лізації могли оминати цю суспільну стадію. Втім, М. Блок гадав, що порівняльні дослідження для з'ясування таких проблем навряд чи зможе здійснити одна людина.

Проте припущення М. Блока не поділяли інші дослідники, котрі прагнули до масштабних й амбітних порівнянь у межах всесвітньої історії. Саме з ними була пов'язана важлива метаморфоза, котра кардинально змінила параметри конструювання порівняльних площин. Йдеться про масштабні циклічні концептуалізації, передусім морфологію всесвітньої історії Освальда Шпенглера й теорію цивілізацій Арнольда Тойнбі.

Обидві концептуальні пропозиції використовували порівняльні стратегії для вирізнення й окреслення історичного буття людства у вигляді концептів із дуже високим рівнем абстрактності й загальності. Недаремно і до сьогодні чимало істориків і дослідників на ниві гуманістичних і суспільних дисциплін із крайнім скептицизмом ставляться до таких конструкцій. Зокрема, багато скептиків вважають поняття «цивілізація» штучним, абстрактним і навіть спекулятивним пізнавальним конструктом, хоч цей термін має тривалу історію побутування та продукує багатоманітні смисли.

Так чи інакше, циклічні теорії ХХ ст. постали на ґрунті масштабних соціокультурних катастроф, якими були світові війни. Водночас ці концептуалізації причинилися до суттєвих трансформацій у сфері компаративних запитів, оскільки запропонували кардинально іншу конфігурацію сюжетів, проблем, ідей і концептів.

О. Шпенглер розглядав аналогію на обширах історії та культури як засіб розуміння й осягнення їх «живих форм». За великим рахунком, порівняльні практики слугували німецькому мислителю для висунення та формулювання циклічної концептуалізації у вигляді морфологічної теорії про вісім або дев'ять замкнутих організмів-культур на авансцені світової історії. Порівняльний запит О. Шпенглера спирався на тезу про спільні цикли їхнього побутування.

Йшлося про чотири цикли, кожен із яких уподібнений автором до природної пори року — весна, літо, осінь та зима.

В останньому шпенглерівському циклі розгортався конфлікт культури й цивілізації, який він репрезентував як антитезу органічного та механічного. Гадають, що саме із «Присмерку Європи» О. Шпенглера поширилася традиція протиставлення культури та цивілізації у соціогуманітаристиці ХХ ст.

Зрештою конструкція О. Шпенглера постала на перехресті позитивістських ідей і модерністських мутацій філософії віталізму. Вона репрезентувала всесвітню історію як світ динамічного співбуття «органічних культур» і виказувала очевидне позитивістське коріння. Проте площина зіставлення цих культур була доволі обмеженою, зокрема переважно зосереджувалася на циклах їхнього життя. Адже О. Шпенглер наголошував на власних вимірах історичного буття кожної із культур.

А. Тойнбі наслідував традицію О. Шпенглера щодо дискретності світової історії. Проте він більш широко впроваджував порівняльне студювання цивілізацій, зокрема виокремлював у світовій історії двадцять одну цивілізацію, хоч згодом і скоротив цей перелік до тринадцяти.

Заразом А. Тойнбі категорично відкидав три ключові тези опонентів, які начебто не дозволяли адекватно порівнювати цивілізації: 1) представлення та розуміння історії кожної цивілізації як «самодостатнього поля» вивчення, котре не потребує зіставлення; 2) уявлення про єдність історії всіх цивілізацій, що нібито спростує потребу у компаративних запитах; 3) розбіжність або відмінність історичного часу, в якому існували цивілізації, що буцімто унеможливило адекватні засади для окреслення порівняльних площин.

На відміну від О. Шпенглера з його замкненими культурами-організмами з майже самостійним історичним буттям А. Тойнбі наголошував на генетичному зв'язку цивілізацій різних поколінь — першого, другого та третього. Останні британський історик представляв як самобутню генеалогію всього людства. Саме окреслення трьох «цивілізаційних поколінь» дозволило А. Тойнбі стверджувати, що він оперує часовим проміжком у шість тисяч років. Він гадав, що така хронологічна локалізація дозволяє обстоювати думку про співмірність порівнюваних цивілізацій.

Отож автор монументального дванадцятитомника «Дослідження історії» вважав, що цивілізації у компаративному розумінні є відносно недавнім явищем людської історії. Відтак А. Тойнбі розглядав їх як близькі підвиди єдиного «виду» в історичному часі. Така концептуалізація дозволяла ввести до його порівняльної програми як наскрізні синхронні, так і діахронні складові для зіставлення цивілізацій.

Загалом А. Тойнбі вважав, що нація-держава не може розглядатися як окрема одиниця історичного дослідження. Тож він тримався думки, що саме «вища цивілізація» є найменшою одиницею для порівняльного студіювання. Зокрема, британський історик вилучав із своєї порівняльної програми «сателітні» й «недорозвинені» цивілізації.

Таким чином, А. Тойнбі підкреслював, що порівняльне дослідження генези, зростання, надлому і розпаду цивілізацій спроможне охопити все більш-менш важливе на світових теренах. Утім, наукова і культурна рецепція його теорій цивілізацій зазнала чималих метаморфоз від первісного захвату масштабною ерудицією й розмахом думки автора до крайнього скептицизму у вигляді численних і розмаїтих закидів в умоглядних спекуляціях й апіорних редукційних схемах.

Однак практики й тексти істориків першої половини ХХ ст. продемонстрували дальшу зміну у вживанні порівняльного інструментарію, котрий стає неодмінною і навіть наріжною складовою складних і масштабних концептуалізацій. У певному сенсі варто вести мову про своєрідну мутацію тодішніх дослідницьких інструментів і стратегій, до яких органічно ввійшли компаративні елементи.

Варто підкреслити, що ці інструментальні метаморфози розгорталися у річищі переміни європоцентричної культурної палітри світу, котра домінувала до Першої світової війни й лишалася доволі впливовою до Другої світової війни. Натомість після 1918 р., а ще більше після 1945 р. поступово вимальовувалася поліцентрична репрезентація всесвітньої минувшини. Наприклад, у річищі таких наукових і культурних устремлїн була написана робота, точніше своєрідний посібник для шкіль-

ництва М. Грушевського — «Всесвітня історія в короткім огляді» (Київ, 1917–1918. Ч. 1–6). Зокрема, п'ята частина цієї праці має промовисту назву — «Позаєвропейські краї в останніх століттях». Така побудова авторського викладу апіорі передбачала зіставлення історії різних народів, принаймні звернення до схожих або подібних явищ, процесів, фактів тощо.

Зрештою у практиках і текстах тодішніх істориків порівняльні запити перехрещуються з іншими методами й термінами-інструментами. Наприклад, М. Грушевський у другій книзі дев'ятого тому «Історії України-Руси» тримався думки про застосування «порівняно-історичної методи» для виокремлення й очищення архаїчних типів — поліських і карпатських від сторонніх впливів.

Навіть більше, автор «Історії України-Руси» наголошував, що таке зіставлення продукує можливість віднайти архетип старого українського життя. Зазвичай уведення поняття «архетип» до соціогуманітаристики приписують швейцарському філософу та психологу Карлу-Густаву Юнгу. Використання цієї термінологічної новації спонукало М. Грушевського до сполучення алгоритмів порівняльного й типологічного методів, коли зіставлення водночас уживалося як інструментальний засіб типізації.

Звісно, М. Грушевський не був поодиноким дослідником міжвоєнної доби, який використовував порівняльні практики. На думку Б. Крупницького, «порівняльно-соціологічною метою» на полі історії права протягом 1920-х рр. послуговувалися такі відомі історики як Лев Окіншевич і Михайло Слабченко. Останній також намагався сполучити типологічний і порівняльний методи для пояснення «мандрувань» різних історичних явищ і процесів, наслідування, рецепції і т.п. М. Слабченко навіть запропонував власну характеристику такого дослідницького інструментарію, котрий називав «синтетичним методом».

Утім, порівняльні практики істориків у радянській Україні були гвалтовно обірвані на межі 1920–1930-х рр. кількома потужними хвилями радянзації, масових репресій, чисток. Відтак дуже обмежені спроби на ниві компаративістики споглядаємо лише за часів паліативної лібералізації радянського тоталі-

таризму, відомих як хрущовська відлига. Її республіканська версія у радянській Україні розгорнулася із помітним запізненням, яке пояснює чому ці спроби тривали до початку 1970-х рр.

Певна річ, ці порівняльні досліді були пов'язані зі спробами більш широкого потрактування формаційної теорії, відомої як сумнозвісна «п'ятичленка». Передусім вони розгорнулися на полі проблематики, пов'язаної з міжформаційними «стиками», перехідними соціальними й економічними формами у різноманітних контекстах зіставлення західноєвропейського розвою з перебігом історичного процесу на східноєвропейських територіях тощо.

Наприклад, українська історикня Олена Компан пропонувала урізноманітнити дослідницький інструментарій з обсягу компаративістики за рахунок порівнювання не тільки у «вертикальному» (часовому), а й у «горизонтальному» (просторовому) зрізі історичного руху. Вона стверджувала, що сполучення таких порівняльних запитів дає можливість ученому розрізнити форми і зміст історичних явищ.

На думку О. Компан, саме порівняльний метод дозволяв увести певну подію чи явище з національної історії у річище світового історичного процесу. Відтак вона вважала, що пошук аналогів показував як національну своєрідність історичного явища, так і його справжній сенс в європейському та світовому масштабі. Заважимо, що О. Компан згадувала про досить успішне вживання компаративістики у студіях М. Вебера, а також про застосування порівняльно-історичного методу у роботах А. Тойнбі та М. Блока.

Втім, на культурних обширах радянської історіографії, особливо її республіканської чи української радянської варіації компаративні практики були доволі обмеженими. Адже вони розгорталися майже виключно у межах ширших потрактувань догматизованої теорії суспільно-економічних формацій, що обмежувало їх пізнавальні можливості.

Натомість компаративні стратегії й практики набули чималого поширення у західній історіографії від 1960–1970-х рр. Зокрема, один із найвідоміших журналів, присвячений порів-

няльним студіям — «Comparative Studies in Society and History» видається від 1958 р.

Очевидний спад зацікавлень до теорії цивілізацій А. Тойнбі, а також підрив домінування політичної історії, котра панувала протягом першої половини ХХ ст., створювали нові можливості й перспективи. Вони окреслилися з бурхливим сплеском студій у царині соціальної, культурної й економічної історії, котрі спонукали дослідників запозичувати компаративний інструментарій і стратегії з соціології, етнології, культурної антропології, економічних теорій тощо.

Врешті тотальне біполярне протистояння після 1945 р., антиколоніальні національні рухи, котрі призвели до появи нових держав на політичній мапі післявоєнного світу стали важливими передумовами для поширення порівняльних запитів. Отож відбувається поступовий пізнавальний зсув від *case study* із доволі конкретними й предметними устремліннями до компаративних досліджень.

Своєрідний і яскравий приклад таких практик споглядаємо у працях французького історика Фернана Броделя — одного з найвідоміших представників вищезгаданої школи «Анналів». Його зацікавлення були скеровані на докладне вивчення матеріальних засад політичних подій та їхніх глобальних взаємозв'язків із позицій нежорсткого структуралізму.

Така дослідницька стратегія передбачала введення величезної кількості фактографічних деталей, що часто-густо не вкладалися у його концептуальні схеми. Вповні очевидно, що авторські пріоритети продукували порівняльні запити, зорієнтовані на осягнення структур минувшини, себто нав'язували широку компаративну програму з акцентуванням уваги на просторовій синхронії.

Методологічні засади Ф. Броделя спиралися на кілька базових ідей: 1) глобальність і тотальність у вивченні всіх виявів соціального життя; 2) трактування «цивілізації» як певної сукупності структур і процесів у просторово-часовому континуумі, насамперед із перспективи різних зрізів та властивостей буття людських спільнот; 3) інструментальне розуміння «менталь-

ності» як специфічного шару колективної свідомості; 4) три рівні конструювання історичного часу — довготривалий (екологічний або географічний — стосунки людей з природним середовищем), середньотривалий (економік, суспільств і культур) та короткотривалий (дискретні або точкові події).

Таким чином, у концептуалізації Ф. Броделя людський досвід подавався у зіставленні трьох часових зрізів із прискореннями і затримками, а також із численними матеріальними залишками та результатами фізичної й інтелектуальної праці. Приміром, у тритомній студії «Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм XV–XVIII ст.» автор подав огляд функціонування світової економіки від середньовіччя до промислової революції.

Чільне місце в історичному письмі Ф. Броделя відведено «структурам повсякденності» — географії, природному середовищу, демографії, агрокультурі, технологіям, торгівлі, споживанню, комунікаціям, соціальним групам і верствам, інтелектуальному середовищу досліджуваних регіонів тощо. Навіть більше, французький історик розглядав простір як важливу порівняльну площину для представлення й потрактування ключових процесів, які визначали конфігурацію тієї чи іншої доби.

Втім, Ф. Бродель здебільшого залишав поза межами своїх студій т. зв. традиційну чи подієву історію. Зазвичай він мінімізував значення політичної та військової історії, натомість акцентував увагу на різноманітній тривалості соціальних змін. Автор наголошував, що його тритомна студія побудована як порівнявальна студія для зіставлення якомога ширшого простору, що охоплює цілий світ, тобто має «всесвітній» масштаб.

Його критики й опоненти гадали, що така дослідницька стратегія порушує очевидний баланс між соціальною та політичною історією, позаяк вилучає з історичного контексту значення політичних подій. Проте інші вчені, насамперед американський історик і соціолог Іммануїл Валлерстайн — автор відомої концепції світу-системи, розглядали студії Ф. Броделя як своєрідний інтелектуальний взірць для масштабних порівняльних історико-соціологічних досліджень. І. Валлерстайн навіть стверджу-

вав, що історія є наукою лише тією мірою, якою пояснює явища й процеси світу, а без порівняння — пояснення неможливе.

Ф. Бродель порівнював не тільки масштабні просторові трансформації, а й атрибути соціокультурного буття цивілізацій. Наприклад він стверджував, що західна цивілізація XV–XVI ст. не мала справжньої розкоші і навіть «відставала» у цьому розумінні від цивілізацій Старого Світу. Причому автор гадав, що у практиках споживання, використання одягу, оздоблення житла жодна цивілізація не вдавалася до одних і тих самих рішень. Зокрема, Ф. Бродель відзначав, що порівняно швидка еволюція матеріального життя в Європі була такою, котрої ніколи не знав Китай.

Та разом французький історик ставився до порівнянь із очевидною обережністю. Зокрема, він застерігав від однозначного уподібнення, коли йшлося про сприйняття купецтва в християнській й мусульманській традиціях, хоч і наводив свідчення такої схожості.

Загалом Ф. Бродель широко використовував компаративні запити і в інших студіях, зокрема двотомній книзі про ідентичність Франції. У вступних увагах до цієї роботи він наголошував, що розглядає минувшину Франції як лабораторію *порівняних дослідів — міжпросторових і міжчасових*. Причому порівняльною площиною для автора є Європа й світ у розрізі просторових і часових вимірів.

Зрештою студії Ф. Броделя, згодом І. Валлерстайна яскраво показали інструментальні можливості і привабливість компаративістики, передусім її масштабних, структурно-системних порівняльних проєкцій, які конструювали насичені й багатоманітні панорами світу. Причому останні суттєво відрізнялися від морфології всесвітньої історії О. Шпенглера чи теорії цивілізацій А. Тонйбі.

Впадає в око ще один промовистий і дуже важливий аспект – Ф. Бродель, як і М. Блок, а ще раніше Е. Дюркгайм і М. Грушевський розглядає порівняння як свого роду творчий експеримент у суспільних і гуманістичних дисциплінах. Таке маркування порівняльного інструментарію почасти апелює до давньої

традиції класичної науки, проте водночас примушує замислитися щодо пізнавального ліміту компаративних студій.

У широкому розумінні компаративні запити й практики не-класичної історіографії дедалі частіше висували питання про релевантні порівняльні контексти. Приміром, певні «правила» на полі компаративістики прагнув сформулювати німецький історик Теодор Шідер. Він тримався думки про перспективність сполучення генералізуючого та індивідуалізуючого порівняльних методів. Його розумування про порівняльні методи (у множині), а не про метод (в однині) самобутнім чином ілюструє пізнавальну ситуацію 1960–1970-х рр.

Одночасно розгорталося очевидне зміщення пріоритетів у порівняльних запитах історика. Якщо раніше домінувала переважно традиційна компаративістика, зорієнтована на зіставлення синхронних зрізів і діахронних площин, то у другій половині ХХ ст. на перший план поступово висувається міжкультурна компаративістика з етнологічними, антропологічними, культурологічними вимірами, сферами, масштабами. Значні трансформації дослідницького інструментарію простежуються у студіях із економічної та соціальної історії.

Поступово нові порівняльні запити ширяться й у практиках істориків та учених-гуманітаріїв на теренах української діаспори, котрі дедалі глибше адаптувалися до вимог і стандартів західного академічного світу. Одним із найпошлюбніших прихильників компаративістики в українській зарубіжній історіографії був Іван Лисяк-Рудницький.

На його думку, саме «порівняльна метода» спроможна з'ясувати як відносну оригінальність певного національного типу, так і ступінь його спорідненості з іншими народами. Ба більше, І. Лисяк-Рудницький закладав ідею зіставлення української та європейської минувшини за традиційним поділом історії — *античність, середньовіччя, новий час*. Відтак він обстоював думку про те, що така періодизація демонструє «незаперечний факт відносної відсталості й маргінальності України» у світлі порівняння з «географічним ядром західної цивілізації».

Отож І. Лисяк-Рудницький доволі широко вживав компаративний інструментарій. Не випадково у його різноформатних історичних есе споглядаємо численні порівняльні сюжети. Наприклад, автор зіставляє підавстрійську Галичину та підросійську Наддніпрянщину, становище радянської України і соціалістичних країн-сателітів СРСР, погляди й візії українських мислителів із польськими, російськими, єврейськими діячами тощо.

Та порівняльні сюжети представлені і у працях низки інших авторів. Скажімо, у дисертаційній студії із порівняльного літературознавства Ольги Сацюк, захищеної в Іллінойському університеті 1973 р., висвітлювалося місце ковбоя, гаучо (скотар або ковбой південноамериканських пампасів) і козака як літературних героїв відомих романів.

Порівняльні запити посідають чільне місце і у відомій монографії історика Ореста Субтельного, присвяченій мазепинцям, первісна англomовна версія якої була видана 1981 р. Автор навіть обстоював думку, що провідною метою його студії є з'ясування сутності мазепинського руху у річищі зіставлення його типологічних ознак із антироялістськими повстаннями XVI–XVIII ст. у Західній і Східній Європі. Відтак О. Субтельний зіставляв між собою постаті таких відомих історичних осіб, як Ференца Ракоці II, Станіслава Лещинського, Йоганна Рейнгольда фон Паткуля, Димитрія Кантемира, Івана Мазепу й Пилипа Орлика.

У певному розумінні вживання компаративного інструментарію стає однією із неписаних конвенцій історієписання останніх десятиліть XX ст. Порівняльні запити набувають не тільки чималого поширення, а й помітно диференціюються. Тож ідеться про репрезентацію синхронності й асинхронності історичного процесу, одиничності чи множинності структур і просторово-часових шарів їх побутування, зіставлення відмінних контекстів і площин, культурних впливів і їх рецепції, форм і явищ міжкультурної взаємодії тощо.

Проте найбільше компаративістика розширюється за рахунок міждисциплінарних запозичень і включень, які генерують нові можливості та перспективи для компаративних студій.

Яскравим прикладом компаративістики міждисциплінарного походження є славнозвісні теорії модернізації, котрі формують різноманітні порівняльні запити на обширах різних національних історій.

Зрештою 1989 р. історик Антун ван ден Брембуше, прихильник прагматичної ревізії філософії історії, запропонував поділити компаративні дослідження на п'ять типів, як-от: контрастні, генералізаційні, макрокавзальні, інклюзивні та універсальні. Цей перелік не тільки демонструє масштаб поширення порівняльних студій, а й істотно розмаїття сфер їхнього вжитку у неklasичному історієписанні.

III. СУЧАСНА ІСТОРИЧНА КОМПАРАТИВІСТИКА: ТЕНДЕНЦІЇ Й ПЕРСПЕКТИВИ

Доба глобалізму, точніше усвідомлення та кристалізація нового горизонту концептуалізацій, котрі її репрезентують і легітимізують, причинилася до потужного імпульсу у царині історичної компаративістики. Тим паче, що глобалістичні ретроспекції чимдалі частіше вживаються стосовно низки історичних епох і періодів, зокрема сягають навіть середньовічних й античних часів. Приміром, історик Ярослав Грицак обстоює думку, що козацтво було тісно пов'язано із ранньою глобалізацією, проте не змогло відповісти на виклики пізнішої.

Глобалістичні стратегії у тому чи іншому вигляді впливають і на маркування й конструювання минувшини. Наприклад, у збірці історичних студій «War and peace in the ancient world» (Malden, 2007), в якій розглядається місце й розуміння ролі війни та миру, територіальні і хронологічні межі давнього світу локалізуються від Китаю, Індії, Месопотамії й Єгипту до країн раннього ісламу, держав інків і майя. Відтак вони охоплюють проміжок у кілька тисяч років — від класичної давнини до раннього модерну включно.

Глобалізація причинилася до появи новітніх трендів історієписання зокрема та соціогуманітаристики загалом, як-от транснаціональна історія, перехресна історія, переплетена історія, теорія культурних трансферів, постколоніальні студії тощо. Ці концептуальні пропозиції й пізнавальні взірці спонукали істориків, гуманітаріїв, суспільствознавців акцентувати увагу на розмаїтих формах взаємодії, перехресчування, переплетення,

співіснування відмінних, різнорідних, нетипових, асинхронних, виїмкових явищ, процесів, подій, фактів і т.п.

Приміром, один із фундаторів постколоніальних студій американський інтелектуал палестинського походження Едвард Саїд позиціонував свою студію «Культура й імперіялізм» як «порівняльне вивчення літератури імперіялізму». Тож зіставлення літературних сюжетів, тем і проблем слугувало автору для того, щоб досягнути постімперське інтелектуальне ставлення й розширити культурний «простір, спільний для метрополійного та колишнього колонізованого суспільства».

Навіть більше, в епіцентрі порівняльних запитів і практик сучасного історика опинилася саме взаємодія, взаємовплив, змагання, конкуренція, обмін, рецепція у найрізноманітніших сферах минувшини, що суттєво змінило дослідницький інструментарій. Завдяки мультикультурним орієнтирам і різноманітним пізнавальним взірцям компаративні стратегії стають більш еластичними, адаптивними, зорієнтованими на перцепцію мінливості, динаміки і водночас структурних трансформацій, що мозаїчним чином сполучає діахронні й синхронні площини, різні масштаби, ретроспективи та перспективи історичного часу тощо.

Врешті зворотною стороною глобалізації стала глокалізація, котра привнесла до компаративних студій сприйняття й інтеграцію до конструкцій світової палітри розмаїття локальних контекстів, регіональних, місцевих, перехресних, конкуруючих традицій, культур, спільнот тощо.

Ще одним потужним чинником, який дедалі сильніше впливає на порівняльні запити істориків, учених-гуманітаріїв і суспільствознавців стали дискурсивні практики. Від появи візії французького філософа Мішеля Фуко про епістему — репрезентацію знання як співвідношення між словами та речами і дискурси — мовні форми представлення епістем у західній соціогуманітаристиці розгортається лінгвістичний поворот. Його вважають перехідною межею між модерною та постмодерною наукою, некласичною і постнекласичною соціогуманітаристикою.

Новітні пізнавальні ситуації постмодерну, що дісталися пострадянських теренів із істотним запізненням кардинально трансформували як становище науковця й академічної корпорації, так і самі засади функціонування суспільних та гуманістичних дисциплін. Передусім у світлі постмодерністських стратегій учений-гуманітарій постає і як автор-транслятор тексту, і як читач-інтерпретатор.

Заразом шириться дослідницька стратегія деконструкції. Її походження пов'язують із однойменним терміном німецького філософа Мартіна Гайдеггера. Деконструкція зорієнтована на пошук прихованих, маргінальних, вторинних смислів, насамперед з'ясування рівня самостійності мови щодо представленого в ній змісту. Цим практикам відводять домінуючу роль у демістифікації гуманітарного, зокрема історичного знання. Втім, критики й опоненти вважають, що деконструкція повністю розмиває базову основу сцієнтизму та нав'язує граничний епістемологічний релятивізм.

Отож в епіцентрі сучасних порівняльних сюжетів опинилися не тільки процеси, структури, спільноти, держави, масиви фактів, серії пов'язаних і непов'язаних між собою історичних подій, а й мовні протоколи та нарративні стратегії представлення мінувшини. Навіть більше, порівняльні запити органічно ввійшли до дискурсивних практик і стратегій. Насамперед вони вживаються для руйнації уявлень і візій щодо унікальності, самобутності, інклюзивності подій, явищ, процесів, структур і спільнот з обсягу тієї чи іншої версії національної історії.

На теренах історичного письма місце одного із піонерів лінгвістичного повороту посів американський учений Гейден Вайт. Він розглядав будь-яку історичну студію як «вербальний артефакт у формі нарративних прозаїчних дискурсів». Передусім Г. Вайт аналізував історичні праці як комбінації трьох дослідницьких стратегій або модусів: аргументації — формізм, органіцизм, механіцизм, контекстуалізм; ідеологічного підтексту — анархізм, консерватизм, радикалізм, лібералізм; сюжету — роман, комедія, трагедія, сатира. Відтак автор де-факто сконструював новітні порівняльні запити до історієписання, котрі

зосереджували увагу на мовних протоколах і наративних стратегіях репрезентації історії.

Звичайно, його концептуалізація сприймається по-різному. Проте нині навіть завзяті опоненти Г. Вайта і прихильників лінгвістичного повороту тримаються думки про відмінні епістемологічні статуси тексту. Водночас до компаративних студій увійшли сюжети, пов'язані з візіями й концепціями щодо ступеня автономії мови наукових дискурсів.

За висловом американського історика Пітера Берка, постмодернізм дедалі частіше тлумачать як своєрідну «парасольку», котра сполучає розмаїтих прибічників заперечення / спростування уявлень, пов'язаних із «соціальною реальністю». Таким чином, за постмодерністським «фасадом» репрезентована справдішня феєрія різноманітних дослідницьких стратегій, техник прочитання текстів і незвичайна мінливість інструментарію, котрі складно представити у вигляді виразних концептуалізацій.

Одним із вислідів постмодерністського релятивізму стала максималістська пізнавальна позиція щодо ролі й призначення компаративістики, котра навіть обстоює тезу, що порівняльні студії, зокрема у царині історії практично не мають жодних меж.

На цьому тлі національні устремління історіографії у пострадянських країнах протягом 1990-х і навіть 2000-х рр. поставали як свого роду нетипові приклади чи винятки на тлі загальних пізнавальних тенденцій. Натомість домінував тренд на повернення до «репресованої» чи «забороненої» за часів СРСР історіографічної спадщини як тієї чи іншої національні версії новочасного повороту *Ad fontes*.

Таке спрямування пізнавальних ситуацій 1990-х, а почасти й 2000-х рр. органічно вписувалося у легітимізаційні запити пострадянських суспільств до національних історій. Адже вони мали ствердити існування відновлених і новітніх держав в історичному часі та просторі. Недаремно представникам молодих пострадянських версій історієписання часто-густо закидали небажання і навіть суцільну нехоть до компаративних студій.

Утім, такі скептичні й негативні зауваги не враховували складну палітру пізнавальних ситуацій на пострадянських куль-

турних обширах, які протягом тривалого часу були відокремлені «залізною завісою» від світової й європейської науки. Навіть більше, перехід від традиційного / класичного історієписання до перших паростків неklasичного історичного письма був гвалтовно обірваний у радянському культурному просторі на зламі 1920–1930-х рр. Тож у дописах західних істориків культурні терени радянської історіографії до часів хрущовської лібералізації, зокрема у радянській Україні метафорично порівнювалися з арктичною поверхнею.

Це означає, що запит на повернення до старої і забороненої спадщини у багатьох смислах був важливим і неминучим, оскільки сполучався із запізнілою дерадяннізацією, декомунізацією і дерусифікацією. Про те наскільки важливими були і є ці суспільні й культурні виклики яскраво свідчить сучасна російсько-українська війна, котра демонструє виняткову роль «історичних» ідеологем в офіційних дискурсах Москви.

Війна путінської Росії проти України триває вже майже 10 років. Вона є відображенням неоімперського, реваншистського, антиглобалістського проекту Російської Федерації, котрий не тільки має повернути їй домінуюче становище на пострадянських теренах, а й спричинити тотальну руйнацію світового устрою.

Оцінки українських істориків щодо перспектив ужитку й інструментальних можливостей компаративних студій є доволі строкатими. Приміром, Ярослав Дашкевич гадав, що історична компаративістика є доречною з обсягу історій націй, держав і / або територіально близьких геоісторичних ареалів, а також коли зіставляються типологічно подібні чи однорідні явища. На його думку, в інших випадках варто вести мову про цікаву, іноді навіть блискучу есеїстику, як-от порівняння історії Шотландії й України XVIII — початку ХХ ст. Та такі зіставлення за візією Я. Дашкевича де-факто не можуть додати до національних історій істотних і важливих новацій.

Доволі скептичну позицію посідає й історикиня Наталія Яковенко, котра навіть означає порівняльні дослідження як т.зв. компаративні студії. Втім, на її думку, є низка галузей істо-

рії, де компаративістика, «заснована на кількісних параметрах» залишається «достатньо продуктивною» — соціо-політична історія, історія суспільних формацій, історія ідей, історична демографія тощо.

ВИСНОВКИ

На перший погляд, питання про те, якою мірою є повноцінними та самодостатніми компаративні студії виглядає майже риторичним. Однак інструментальні особливості, пов'язані із багатоманітними площинами й сферами зіставлення, пізнавальний скептицизм низки дослідників щодо продуктивності порівняльних вислідів свідчать, що компаративістика не є універсальною чарівною паличкою як на полі історієписання, так і у різних сферах соціогуманітаристики.

Завважимо, що складно навіть теоретично увявити пізнавальну єдність у царині конструювання компаративних історій. Тим паче, що кожна національна історіографія має свою конфігурацію домінуючих пізнавальних взірців і трендів знання. Зазвичай компаративні історії не вирізняються виразно окресленим інструментарієм, а радше являють собою еластичну, мінливу палітру розмаїтих стратегій зіставлення, співвіднесення, перехрещування, запозичення, сприймання і багатьох інших можливих варіацій, адаптованих під конкретну дослідницьку програму.

Водночас порівняльні запити й алгоритми тією чи іншою мірою побутують у практиках і текстах майже будь-якого історика, зокрема навіть у студіях тих дослідників, які свідомо мінімізують уживання методологічних новацій і актуальних пізнавальних взірців. За висловом французького історика Поля Вена, компаративістика є практично бездоганим рецептом для оновлення поглядів щодо будь-якої проблеми на полі історії.

Та компаративні студії не можуть замінити / заступити чи нівелювати традиційні версії подієвої історії. Натомість компаративістика дозволяє змінити масштаб дослідження, кинути погляд над джерелами і усталеними схемами викладу, виявити неподії ракурси певної проблематики. Порівняльний інстру-

ментарій істотно розширює евристичні можливості історика, зокрема пов'язує їх із мультикультурними, транснаціональними, перехресними, глобальними обширами пошуку. Крім того, інструментальні можливості компаративістики мають неабияке значення для різноманітних практик ученого — пояснювальних, типізуючих, генералізуючих, а інколи, навпаки, індивідуалізуючих.

Однак переваги компаративістики мають і зворотній бік у вигляді пізнавальних обмежень, як-от явний відрив від історичних контекстів, фактографічних свідчень і виразної канви джерел. До того ж будь-яким компаративним історіям притаманні власні проблеми і пізнавальні суперечності, пов'язані зі специфікою й особливостями порівнюваних предметних областей.

Приміром, історик Джованні Леві, відомий як один із фундаторів мікроісторії, наголошував на дилемі формалізації компаративних запитів на обширах соціальної історії — кількісної чи якісної. Н. Яковенко згадує про традиційні проблеми типологічної «шкали» ознак зіставлення, а також про «селективний принцип добору об'єктів порівняння», котрий може непомітно «відділитися» від ширших історичних контекстів. Певна річ, цими спостереженнями не обмежуються рефлексії й думки щодо «Ахіллесової п'яти» компаративних історій та супутнього порівняльного інструментарію.

У широкому розумінні вони продукують як очевидні переваги й нові можливості, так і складні пізнавальні суперечності та ризики. Зрештою компаративістика є дуже важливим доповненням до традиційних і класичних жанрів і видів історичного письма. Саме її роль як додаткового дослідницького інструмента чи стратегії, котру низка дослідників ХХ ст. метафорично порівнювала з уявним «експериментом» на обширах гуманістики й суспільствознавства, значною мірою визначає як її цінні пізнавальні можливості, так і очевидні ліміти.

У сучасному українському історієписанні компаративні студії посідають доволі скромне місце, що значною мірою визначається наслідками радянської спадщини й панівними пострадянськими практиками і стратегіями її подолання. Втім, від

кінця 1990-х рр. порівняльні сюжети й інструменти поступово входять до практик і текстів істориків.

У світлі нинішньої пізнавальної ситуації потенційно є низка передумов і обставин, які можуть пришвидшити, точніше надати нового імпульсу компаративним студіям. Останні можемо формалізувати у вигляді кількох основних позицій:

1. *Історична компаративістика є потенційно перспективним каналом для вписання /включення минувшини України до європейських і світових культурних контекстів.* Це традиційна функція порівняльних сюжетів в історієписанні. Вона привернула увагу ще М. Драгоманова, котрий планував опрацювати та представити українську історію у річищі європейської минувшини. Очевидно, що у добу глобалізму привабливість компаративних студій суттєво зростає, хоч вимоги до їх написання, особливо визначення релевантних порівняльних сюжетів і площин є дуже складним завданням для будь-якого дослідника.

2. *Компаративістика є багатообіцяючим науковим трендом, який дозволяє суттєво змінити звичні контури національної історії за рахунок транснаціональної історії, перехресної історії, постколоніальних студій, нової соціальної й економічної історії, інтелектуальної та культурної історії і цілої низки інших напрямів.* Для українського історієписання, котре протягом 1990–2000-х рр. переважно продукувало праці у форматі національної минувшини *компаративні сюжети є природним способом оновлення історії України, передусім завдяки введенню мультикультурних контекстів і міждисциплінарних вимірів.*

3. Ще одним важливим аспектом історичної компаративістики є можливість розширення дослідницьких стратегій, інструментарію і горизонту концептуалізацій, які циркулюють у сьогочасній українській історіографії. Зауважимо, що компаративні стратегії й практики посідали помітне місце у неklasичному історієписанні ХХ ст., набуток якого і до сьогодні лишається недостатньо засвоєним в українському культурному просторі. У цьому світлі *компаративні студії можуть прислужитися як низка взаємопов'язаних стратегій, які дозволять заповнити /компенсувати великі пізнавальні прогали-*

ни, пов'язані з відривом від некласичної моделі науки, котрий стався за радянської доби.

4. Компаративні сюжети й запити, площини та сфери зіставлення, порівняльні стратегії і практики мають чималі перспективи для *студіювання історії національної соціогуманітаристики, особливо у світлі її синхронного і діахронного співвіднесення з іншими академічними світами*. Йдеться не тільки про процеси сприймання та засвоєння певних ідей, концептів, термінів, інструментів, а й перехресні, багат шарові, конкуруючі впливи, інтелектуальні і культурні мутації тощо. Загалом без компаративістики нині навряд чи можливо представити адекватну палітру з історії української науки, котра потребує висвітлення з різних масштабів, ракурсів і контекстів.

5. Новий етап російсько-української війни, котрий розпочався 24 лютого 2022 р. і перетворив її в найбільшу війну в Європі після 1945 р. висунув новітні компаративні паралелі й ретроспекції. Йдеться не тільки про зіставлення війни путінської Росії проти сучасної України зі світовими війнами, великими і тривалими війнами ХХ ст., а й про осмислення російсько-українських взаємин у розрізі кардинального переосмислення всієї імперської та тоталітарної історії.

Таким чином, *компаративістика може бути затребувана не тільки для студіювання історичних передумов і причин сучасної російсько-української війни, а й імперських, тоталітарних і посттоталітарних підоснов неоімперського проекту нинішньої Росії*.

Насамкінець завважимо, що потенційне застосування компаративних студій у жодному разі не обмежується окресленими вище напрямками та сферами. Проте історична компаративістика кидає гострі і навіть підступні пізнавальні виклики для будь-якого вченого, котрі не зводяться до вживання відомих схем, універсальних концептів і типових практик. Натомість вони потребують тривалої та копіткої роботи з висунення, формулювання й апробації порівняльних інструментів і стратегій. І, звісно, варто пам'ятати, що компаративні студії не можуть замінити класичні чи традиційні жанри історичного письма, попри позірну привабливість таких або подібних пропозицій.

БІБЛІОГРАФІЯ

- Блок М.* Феодальне суспільство / Пер. з фр. В. Шовкун. Київ, 2002. 528 с.
- Брайчевський М.* Вступ до історичної науки: Курс лекцій. Київ, 1995. 168 с.
- Бродель Ф.* Ідентичність Франції / Пер. з фр. С. Глухової. Київ, 2013. Кн. 1: Простір та історія. 368 с.
- Бродель Ф.* Ідентичність Франції / Пер. з фр. С. Глухової. Київ, 2014. Кн. 2: Люди і речі. 232 с.
- Бродель Ф.* Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV–XVIII ст. / Пер. з фр. Г. Філіпчук. Київ, 1995. Т. 1: Структури повсякденності: можливе і неможливе. 543 с.
- Бродель Ф.* Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV–XVIII ст. / Пер. з фр. Г. Філіпчук. Київ, 1997. Т. 2: Ігри обміну. 585 с.
- Бродель Ф.* Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV–XVIII ст. / Пер. з фр. Г. Філіпчук. Київ, 1998. Т. 3: Час світу. 631 с.
- Вебер М.* Протестантська етика й дух капіталізму / Пер. з нім. О. Погорілий. Київ, 1994. 261 с.
- Вебер М.* Соціологія. Загальноісторичні аналізи. Політика. / Пер. з нім. О. Погорілий. Київ, 1998. 534 с.
- Вжосек В.* Історія — Культура — Метафора. Постановня неklasичної історіографії. Про історичне мислення / Пер. з польськ. Київ, 2012. 296 с.
- Гаухман М.* «Паралельні світи»: порівняльний аналіз українського і єврейського національних проєктів початку XX ст. (на прикладі Правобережної України) // *Judaica Ukrainica: Annual Journal of Jewish Studies*. 2013. Vol. 2. P. 80–112.
- Грицак Я.* Подолати минуле: Глобальна історія України. Київ, 2021. 432 с.

- Грушевська К.* Розвій словесної творчості і примітивна проза // Примітивні оповідання, казки і байки Африки та Америки / Зладила К. Грушевська. Київ; Відень, 1923. С. 3–34.
- Грушевський М.* Всесвітня історія в короткім огляді / 2-е вид. Київ, 1917. Ч. 1: [до XIII в.]. 169 с.
- Грушевський М.* Всесвітня історія в короткім огляді. Київ, 1917. Ч. 2: [XIII–XVI вв.]. 176 с.
- Грушевський М.* Всесвітня історія в короткім огляді. Київ, 1917. Ч. 3: [XVII–XVIII вв.]. 144 с.
- Грушевський М.* Всесвітня історія в короткім огляді. Київ, 1917. Ч. 4: [Європа в 1789–1848 рр.]. 167 с.
- Грушевський М.* Всесвітня історія в короткім огляді. Київ, 1918. Ч. 5: Позаєвропейські краї в останніх століттях. 168 с.
- Грушевський М.* Всесвітня історія в короткім огляді. Київ, 1918. Ч. 6: Європа в другій половині XIX в. 160 с.
- Грушевський М.* Історія України-Руси: У 11 т., 12 кн. Київ, 1997. Т. 9: Роки 1654–1657, кн. 2: (Хмельниччини роки 1654–1657). С. 870–1630.
- Грушевський М.* Початки громадянства (генетична соціологія). [Wien], 1921. 328 с.
- Грушевський М.* Рец.: *Тахтарев К. М.* Сравнительная история развития человеческого общества и общественных форм. Ленинград: Гос. изд., 1924. Ч. 1. 371 с.; Ч. 2. 366 с. // Первісне громадянство та його пережитки на Україні. Примітивна культура та її пережитки на Україні. Соціальна преісторія. Народня творчість в соціологічному освітленню. Науковий щорічник. 1926 / За ред. К. Грушевської. [Київ], 1926. Вип. 1/2. С. 126–127.
- Дашкевич Я.* Україна на Великому кордоні // *Дашкевич Я.* Майстерня історика: Джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни / Упоряд. А. Гречило, М. Капраль, А. Фелонюк. Львів, 2011. С. 478–486.
- Дашкевич Я.* Шотландія і Україна, або про межі історичного компаративізму // Схід–Захід. Харків, 2001. Вип. 4. С. 120–130.

- Драгоманов М.* Либерализм и земство в России. 1. Земский либерализм в России (1858–1883). 2. Самодержавие, местное самоуправление и независимый суд. Genève, 1889. 64 с.
- Драгоманов М.* Науковий метод в етнографії // Розвідки Михайла Драгоманова про українську народню словесність і письменство / Зладив М. Павлик. Львів, 1906. Т. 3. С. 117–128.
- З починів українського соціалістичного руху. Мих. Драгоманов і женеvський соціалістичний гурток / Зладив М. Грушевський. Wien, 1922. 212 с.
- Зашкільняк Л.О.* Методологія історії від давнини до сучасності. Львів, 1999. 226 с.
- Кареев Н.* Из лекций по общей теории истории / 2-е изд. Петроград, 1916. Ч. 1: Историка (Теория исторического знания). 281 с.
- Кареев Н.* Из лекций по общей теории истории. Петроград, 1915. Ч. 2: Историология (Теория исторического процесса). 320 с.
- Ковалевский М. М.* Историко-сравнительный метод в юриспруденции и приемы изучения истории права. Москва, 1880. 72 с.
- Колінгвуд Р. Дж.* Ідея історії / Пер. з англ. О. Мокровольський. Київ, 1996. 615 с.
- Компан О. С.* Єдність світового історичного процесу / Відп. ред. Ф. П. Шевченко. Київ, 1966. 48 с.
- Компан О. С.* Порівняльно-історичний метод і всесвітньо-історичний аспект дослідження пізнього феодалізму // Український історичний журнал. 1966. № 1. С. 36–46.
- Крупницький Б.* До методологічних проблем української історії / УВАН. Секція історична: І. Праці Конференції історичної групи 6 липня 1946. Авгсбург, 1946. 23 с.
- Крупницький Б.* Друга частина. Історіософічні замітки в зв'язку з історією України: 3. Методи прагматична, генетична і порівняльно-соціологічна в українській історіографії // *Крупницький Б.* Історіознавчі проблеми історії України: 36 статей / На правах рукопису. Мюнхен, 1959. С. 176–182.

- Кудін С. В.* Проблеми порівняльної історії права у працях Л. О. Окіншевича // Порівняльно-аналітичне право. 2014. № 5. С. 33–37.
- Лисяк-Рудницький І.* Проблеми термінології і періодизації в українській історії // *Лисяк-Рудницький І.* Історичні есе: У 2 т. / Відп. ред. Ф. Сисин, упоряд. Я. Грицак. Київ, 1994. Т. 1. С. 41–46.
- Лисяк-Рудницький І.* Україна між Сходом і Заходом // *Лисяк-Рудницький І.* Історичні есе: У 2 т. / Відп. ред. Ф. Сисин, упоряд. Я. Грицак. Київ, 1994. Т. 1. С. 1–9.
- Моно Г.* Метод в історії / Пер. з фр. М. Залізняка. Львів, 1909. 28 с.
- Наливайко Д.* Теорія літератури й компаративістика. Київ,, 2006. 347 с.
- Нові підходи до історіописання / За ред. П. Берка; пер. з англ. Т. та А. Портнових. Київ, 2010. 368 с.
- О-ч Л.* [Окіншевич Л.] Рец.: *Крупницький Б.* До методологічних проблем української історії / УВАН. Секція історична: І. Праці Конференції історичної групи 6 липня 1946. Авгсбург, 1946. 23 с. // Україна (Париж). 1949. № 2. С. 137–138.
- Пасько І, Пасько Я.* Громадянське суспільство і національна ідея. Україна на тлі європейських процесів. Компаративні нариси. Донецьк, 1999. 184 с.
- Переход от феодализма к капитализму в России: Материалы всесоюзной дискуссии / Отв. ред. В.И. Шунков. Москва, 1969. 412 с.
- Петров М.* Новейшая национальная историография в Германии, Англии и Франции: Сравнительный историко-библиографический обзор. Харьков, 1861. 309 с.
- Сайд Е.* Культура й імперіялізм. Київ, 2007. 607 с.
- Слабченко М. Є.* Матеріяли до економічно-соціальної історії України ХІХ століття. [Одеса], 1925. Т. 1. 318 с.
- Слабченко М. Є.* Матеріяли до економічно-соціальної історії України ХІХ століття. [Одеса], 1927. Т. 2. 278 с.

- Сосюр Ф. де.* Курс загальної лінгвістики. Київ, 1998. 324 с.
- Субтельний О.* Мазепинці: Український сепаратизм на початку XVIII ст. / Пер. з англ. В. Кулика. Київ, 1994. 240 с.
- Тойнбі А.* Дослідження історії: У 2 т. / Пер. з англ. В. Митрофанова, П. Таращука. Київ, 1995. Т. 1. 614 с.
- Тойнбі А.* Дослідження історії: У 2 т. / Пер. з англ. В. Митрофанова, П. Таращука. Київ, 1995. Т. 2. 401 с.
- Фриман Э.* Сравнительная политика (шесть лекций, читанных в Королевском институте в январе и феврале 1873 года) и единство истории (лекция, читанная в Кембриджском университете 29 мая 1873 года) / Пер. с англ. Н. Коркунова. Санкт-Петербург, 1880. VIII, 368 с.
- Чижевський Д. І.* Порівняльна історія слов'янських літератур / Передм. М. Наєнка. Київ, 2005. 288 с.
- Шидер Т.* Возможности и границы сравнительных методов в исторической науке // Философия и методология истории. Москва, 1977. С. 143–167.
- Шиллер И. Х. Ф.* В чем состоит изучение мировой истории и какова цель этого изучения // Шиллер И. Х. Ф. Исторические работы: В 8 т. / Под ред Ф. П. Шиллера. Москва; Ленинград, 1937. Т. 7. С. 595–612.
- Яковенко Н.* Вступ до історії. Київ, 2007. 375 с.
- Braembussche A. A. van den* Historical Explanation and Comparative Method: Towards a Theory of the History of Society // History and Theory. 1989. Vol. 28, no. 1. P. 1–24.
- Burrow J.* A history of histories: epics, chronicles, romances and inquiries from Herodotus and Thucydides to the twentieth century. New York, 2008. XVIII, 517 p.
- Gilderhus M. T.* History and historians: a historiographical introduction. Upper Saddle River, 2003. 150 p.
- Gooch G. P.* History and historians in the nineteenth century. London & New York & Bombay & Calcutta, 1913. VI, 604 p.

- Ireland and Ukraine: studies in comparative imperial and national history / Eds. by S. Velychenko, J. Ruane, and L. Hrynevych. Stuttgart, 2022. 700 p.
- Kappeler A.* Russland und die Ukraine: verflochtene Biographien und Geschichten. Wien, 2012. 395 s.
- Kedar B. Z.* Outlines for Comparative History Proposed by Practicing Historians // Explorations in comparative history / Ed. B. Z. Kedar. Jerusalem, 2009. P. 1–28.
- Megill A.* Historical knowledge, historical error: a contemporary guide to practice / With contributions by S. Shepard and P. Honenberger. Chicago & London, 2007. 288 p.
- Ragin Ch.* The comparative method: moving beyond qualitative and quantitative strategies. Berkeley, 1987. XVII, 185 p.
- Saciuk O. H.* A Comparative Study of the Cowboy, Gaucho, and Kozak as Protagonists in Selected Novels. Ph.D. diss., University of Illinois (Urbana-Champaign), 1973. 247 p.
- Spengler O.* The decline of the West: form and actuality / C.F. Atkinson, transl. New York, 1926. XVIII, 443 p.; XI, 507, XXXII p.
- Tosh J.* The pursuit of history: aims, methods and new directions in the study of modern history / 5th ed. London, 2010. XII, 352 p.
- Toynbee A. J.* A study of history. (12 vols.). London, 1934. Vol. 2. VII, 452 p.
- Toynbee A. J.* A study of history. (12 vols.). London & New York & Toronto, 1954. Vol. 7. XXXI, 772 p.
- Toynbee A.J.* A study of history. (12 vols.). London & New York & Toronto, 1954. Vol. 9. VIII, 759 p.
- Wallerstein I.-M.* Geopolitics and geoculture: essays on the changing world-system. Cambridge & New York & Paris, 1991. 242 p.
- War and peace in the ancient world / Ed. K.A. Raaflaub. Malden, 2007. XII, 385 p.
- White H.* The Historical imagination in nineteenth-century Europe. Baltimore & London, 1975. XII, 448 p.

Аналітична записка

ЯСЬ Олексій Васильович

**КОМПАРАТИВНІ ІСТОРІЇ:
ІНСТРУМЕНТАЛЬНІ МОЖЛИВОСТІ,
ПОРІВНЯЛЬНІ ПЕРСПЕКТИВИ ТА
ПІЗНАВАЛЬНІ ЛІМІТИ**

Комп'ютерна верстка — *Світлана БЛАЩУК*

Підписано до друку 27.12.2023 р. Формат 60x84/16.

Ум. друк. арк. 2,32. Обл.-вид. арк. 2,87.

Наклад 300 прим. Зам. 40.2023 р.

Поліграфічна д-ця Ін-ту історії України НАН України
01001, Київ, вул. Михайла Грушевського, 4

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до державного реєстру видавців,
виготовлювачів і розповсюджувачів видавничої продукції
Серія ДК № 5070 від 23.03.2016 р.

Ясь О.

Компаративні історії: інструментальні можливості, порівняльні перспективи та пізнавальні ліміти: Аналітична записка. Київ: НАН України. Ін-т історії України, 2023. 50 с.

Висвітлюється походження порівняльного інструментарію та його вживання на культурних обширах історієписання. Наголошується, що порівняльні стратегії та практики класичної історіографії здебільшого спиралися на еволюційно-стадіальні підоснови конструювання минувшини, зокрема наслідували пізнавальні взірці природознавства. Розглядається роль романтичної парадигми соціогуманітарного знання ХІХ ст., яка призвела до конституювання порівняльного мовознавства, порівняльної міфології та порівняльного літературознавства. Показується, що неklasичне історієписання суттєво урізноманітніло і специфікувало порівняльні практики й алгоритми. З'ясовується, що компаративні складові відігравали важливу роль у масштабних концептуалізаціях, зокрема морфології всесвітньої історії, теоріях цивілізацій і світу-системи, довготривалих, середньотривалих і короткотривалих структур історичного часу, міжпросторових і міжчасових зіставлень. Підкреслюється, що на теренах неklasичної науки шириться міжкультурна компаративістика, котра дошукується релевантних етнологічних, антропологічних, культурологічних контекстів і сфер порівнянь. Зазначається, що доба глобалізму, мультикультурності й постмодерністських новацій причинилася до кардинальних метаморфоз історичної компаративістики, пов'язаних із епістемологічним релятивізмом і сприйняттям минувшини й сучасності у світлі глобальних ретроспектив і перспектив. Обстоюється думка, що новочасні компаративні студії генерують різноманітні пізнавальні можливості для оновлення й розширення наукових уявлень про національну і світову минувшину, передусім дозволяють віднайти інші площини для розробки старої проблематики. Відзначається, що попри численні переваги й інструментальні можливості компаративна історія не може заступити / замінити традиційну чи подієву історію.